

Марко М. Ђорђевић

Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука, Јагодина - Србија

e-mail: marko.djordjevic@peffja.kg.ac.rs

ЕПИСТОЛОГРАФИЈА КАО РЕТОРИЧКИ И КЊИЖЕВНИ ЖАНР

Апстракт: У раду се разматра проблем епистографије у оквиру жанровске структуре реторике. Епистографија је дуго и неоправдано изостављана из система реторичких жанрова. На основу савремених схватања о тзв. динамичким структурама, епистола се посматра као реторички, али као и књижевни жанр. Иако је и савремена реторика евидентно изгубила интересовање за писмо, епистолу (посланицу), посланица још увек опстаје у богослужбеној пракси као део службе који обухвата читање апостолских посланица, док писмо у свакодневном општењу људи опстаје, али као застарео (несавремени вид) комуницирања или као чин административног општења.

У лепој књижевности, епистоларна форма је доживљавала свој преображај у оквиру епистоларног романа у XVIII веку, а савремени романијери су писмо често користили као облик документарне грађе који је тексту обезбеђивао аутентичност и непосредност. Писмо је у животу савременог човека значајно изгубило традиционалну функцију, а улогу писма преузело је комуницирање посредством интернета и нових медија.

Кључне речи: епистографија, реторика, књижевност, писмо, епистола (посланица), жанр, комуникација.

У описивању реторичких жанрова, још од античких времена, аутори су се руководили принципом теме и принципом сврхе и намене. Наиме, сваки реторички облик суштински је одређивала тема, а свака тема била је сврховито упућена одређеном аудиторијуму. У томе је и битна разлика између књижевних и реторичких жанрова. Но, ово је само једна равна гледишта, а на сложеност у разматрању поетике жанра упозорава нас и једна студија Тихомира Брајовића¹ у којој стоји да се у проучавању поетике жанра морамо имати у виду четири подразумевајућа контекста: дијахронијски, синхронијски, компаративистички и теоријски. Наслов нас, међутим, обавезује да не кренемо у тако широку проверу и научну експликацију.

„Током двадесет векова (...) реторика је претрпела неколико суштинских измена. Она најпре губи свој непосредно прагматични циљ и више не учи како убедити, већ како направити *леп* говор. Она такође све више губи интерес за делиберациони и судски и друге говоре, да би од књижевности направила свој омиљени предмет.“² Ако пођемо од Аристотелове троделне поделе беседништва на форензичко, делиберативно и епидеиктичко, онда проистиче да ће се реторички жанрови у пракси током низа векова

1 Брајовић 1995.

2 Тодоров, 2008, 24.

углавном односити на судство, политику и обичан друштвени живот. Из тих кругова су биле и теме, а теме су у вези са интересовањем одређеног аудиторијума и претпостављеним циљевима беседника.

Ако, дакле, ову тријаду прихватимо као реторичке „родове“ (по аналогији са књижевним), онда је подразумевајуће да ће сваки род генерисати своје врсте. Ако опет жанр схватимо као динамичку структуру која различитим временима служи на различит начин, онда је јасно зашто се број жанрова временом значајно увећавао и модификовао. То увећавање догодило се и код књижевних жанрова. Период класицизма биће уједно и последња класификацијска и кодификацијска станица књижевних жанрова, али већ у периоду романтизма биће напуштена та тврда класицистичка строгост, а принцип уметничке слободе извући ће жанрове из окова дефиниција, табела и класификација. Чини нам се да се нешто слично десило и са реторичким жанровима. Већ у Стеријиној *Реторици* (1841–1844) можемо видети једну врло разубјену класификацију реторичких жанрова од готово тридесет облика³ (због дужине наводимо је у белешци.) Ђорђе Малетић, међутим, у својој *Реторици* објављеној у Београду блиске 1858. године наводи једну концизнију поделу. Све беседничке жанрове, он је поделио на: научне, духовне, политичке (судске и говор у парламенту) и речи у особитим приликама (надгробне, поздравителне и друге). Нушић у својој *Реторици* (1934) беседништво класификује у шест чланака са укупно 16 облика, притом издајајући посебно *говорне облике* у које сврстава: разговор, приповедање, рецитацију, реторство, декламацију и глуму (Нушић очигледно овим последњим има у виду *културу говора* као посебну дисциплину и као вештину овладавања правилним, тачним и течним исказивањем мисли и осећања у циљу остваривања успешне комуникације).⁴

Неколико деценија касније, које су протекле без објављивања и једног реторичког уџбеника, Сретен Петровић је у својој *Реторици* (1975, 1995) беседништво поделио на седам чланака (судско, политичко, духовно, војничко, академско, пригодно и похвално и говор на радију и телевизији). Његова класификација региструје укупно 45 облика што је неупоредиво више од свих досадашњих. Морамо, међутим, ипак напоменути да Твртко Чубелић⁵ у свом тексту *Усмена народна књижевност – реторички облици*, додаје још и *басму, здравицу, бројалице* и *ругалице*. Већ летимичним прегледом ових жанровских шема можемо запазити да се развојем друштвеног живота, науке, уметности и медија, број жанрова знатно повећавао. Тако у подели Сретена Петровића имамо по први пут придодате жанрове који се односе на говор на радију и телевизији, а нешто слично и шире ћемо налазити у књигама Обрада Станојевића и Симе Аврамовића.⁶ Истина у тој подели не видимо ни Чубелићеве *басме* и *здравице*, али ни епистографске жанрове о којима пише Стерија у својој *Реторици*, а који су били предмет интересовања и познавачке реторике (Деметријев уџбеник за писање писама и др.).

И у теорији црквеног беседништва посланица се не препознаје као посебна омилитичка врста. Најближа посланица је мисионарска или киригматичка проповед „проповедна служба одређена за оне који нису посвећени“ (била је упућена онима који

3 У рукописном одељењу Матице српске под сигнатурним бројем М.9419, у *Реторици* Јована Стерије Поповића наведени су следећи жанрови: ПРОЗНИ САСТАВИ: разговори, писма, описанија, повести, учени састави и слова; ИСТОРИЈСКА СОЧИЊЕНИЈА: повести, живописанија, аутобиографија, некролог; УЧЕНИ САСТАВИ: расужденија; УЧЕВНЕ КЊИГЕ: критика; ОРАТОРСКА СЛОВА: витијска слова (поучна слова); случајна витијска слова (надгробна, похвална, кудителна); торжествена витијска слова, исторична слова и превод.

4 Видети Милан Шипка, *Култура говора*, 93.

5 Чубелић 1969.

6 Станојевић; Аврамовић 2002.

нису знали за Христа и његову науку).⁷ Библијска ознака посланице за већину дела апостолских може се третирати као посланица, пре свега у том смислу што су монолошког облика, што су упућене одређеним друштвеним групацијама и заједницама, међутим, познато је да су то заправо мисионарске проповеди које су ученици апостола преписивали и ширили. У нашој средњовековној црквеној књижевности све оно што се означава као посланица има праве особине посланице у чисто реторичком смислу, разуме се са свим особинама хришћанског дискурса.

Реторичка суштина писма, коју Стерија описује у свој *Реторици* као „говор к одсуствујућем, једном или више лица, којима оно што смо хтели усмено рећи, писмено саопштавамо“, заправо је само парафраза Квинтилијана или Цицерона садржана у оном *Quasi coram adesse videris*. Тај претпостављени слушалац најсличнији је оном данашњем виртуелном слушаоцу који говор слуша посредством радија. То најлогичније и најсликовитије објашњење суштине епистоларног прихватили су сви каснији аутори реторика и сви практичари. Но, будући да је реторика од својих најранијих почетака била претежно нормативна дисциплина, било је очекивано да се и писмо као облик не може препустити слободној вољи аутора. Посебна осетљивост написаног била је у томе што се оно не да исправити, а што је у усменом говору било могуће, а у духу оне латинске сентенце да *verba volant, scripta manet*. У говору писма, сем класично реторичко-логичких модела, требало је уградити моделе обраћања и ословљавања, али и моделе етикеције (чини нам се да су људи минулих векова у поређењу са нашим савременицима веома много држали до етикеције и бонтона). Но, како је онда реч о кодексима, то је било најбоље да такви кодекси буду прописани и ауторизовани од стране учених ретора.

Први приручници за писање писама *епистолари*⁸ настали су још у античко време. „Најранији сведок који нам пружа сазнања о античкој теорији писма је Псеудо-Деметрије. Код њега је речено да су писма пре свега пријатељска писма. Али код доцнијег римског реторичара Квинтилијана наилазимо на став према коме материја, односно тематика писма није ограничена.“⁹

У српској реторичкој (омилитичкој) литератури немамо претерано много радова који се баве епистолографијом. Ђорђе Трифуновић вероватно зато истиче да је посланица „недовољно запажена као књижевни жанр“¹⁰ и да о њој има више помена, него самих посланица.¹¹ Дамњан Петровић пак наглашава да је епистолографија као литерарна форма мање присутна у старој српској књижевности, а знатно више у руској, у којој има више истакнутих представника.¹² Ђорђе Трифуновић другом приликом тврди да је „жанр посланице био добро познат у старој српској књижевности као и обичај епистоларног општења и устаљени фонд општих места посланице. У рукописним зборницима често налазимо тематске посланице преведене са грчког.“ Он као примере наводи „Друго посланије тогожде Ипократа, о теле и ваображениј чловека“, неке посланице Исака Сирина, „Небесну“ Јована Дамаскина итд.¹³ Нема сумње да су српски

7 Цисарж; Маринковић.

8 Епистолар, гр. – зборник са обрасцима за писање писама разним лицима у разним приликама. Са истим значењем је и термин *синђелија*.

9 Јелић 2001, 114.

10 Трифуновић 1967, 145. (Трифунвић овде посланицу означава као књижевни жанр, мислећи свакако на средњовековну књижевност, међутим, посланица је по својој суштини реторички жанр, а у ширем смислу и књижевни).

11 Трифуновић 1988, 5.

12 Петровић, 1998.

13 Трифуновић, 1974, 243.

писци посланица своје узоре налазили пре свега у библијској и светоотачкој литератури. Нови завет је богата и најбоља збирка посланица; има их укупно 21, а од тога се чак 14 приписује најбољем писцу и ретору, апостоу Павлу. Павлов напоран мисионарски пут од Атине до Коринта, Кипра, малоазијских и македонских градова Солуна, Ефеса, Филибе, па све до Ликије и Рима захтевао је много реторског знања и вештине. Апостол Павле је у непријатељским и паганским срединама проносио једну нову теолошку јеванђеоску идеју коју је једнако морао појашњавати неукима, али и искусним филозофима попут стоичара и епикурејаца. Истицање моралних принципа о правилном поступању и подстицање верника на искрену молитву била су основна начела којих се држао. Његове морално-дидактичке параболе биле су узор многим потоњим реторима. Важно је рећи да је апостол Павле био противник глосолалије која је била уобичајена у ранохришћанском периоду. У том смислу он у *Првој посланици Коринћанима*, насталој четврт века после Исусове смрти каже: „Тако и ви: ако неразумљиву ријеч речете језиком, како ће се разумијети шта говорите? Јер ћете говорити у вјетар. Има на свијету Бог зна колико различитијех гласова, али ни један није без значења“ (14, 9–10). А затим, „Али у цркви волим пет ријечи умом својим рећи, да се и други помогну, него ли хиљаду ријечи језиком“ (14, 19). Такође, он је сматрао да посланица као реторски облик мора почивати на истинском убеђењу, на љубави. „Ако сâм језике човечије и анђелске говорим а љубави немам, онда сам као звоно које звони, или прапорац који звечи“ (13, 1–8).

У византијско време „још је Константин Порфирогенит, византијски цар из прве половине X века, у своје делу *De administrando imperio* саопштио обрасце за писма и наредбе владарима Срба, Захумља, Конавла, Травуније и Дукље“.¹⁴ Ханс Георг Бек сматра да је епистографија у византијско време била саставни део реторике, а да су разноврсни епистолари и збирке писама били њен значајнији део. Бек посебно истиче допринос Теофилакта, архиепископа охридског (око 1030 – после 1108) који је за собом оставио око 130 својих писама, упућених разним црквеним и политичким личностима и која га сликају као носталгичног византијског интелектуалца. За његова писма, он каже да су писана „живо и пластично“.¹⁵

У познатој *Реторици* Јосифа Ракендита, светогорског монаха, око 1330. дате су препоруке за писање посланица, а за најстарији епистолар на српском језику узима се онај из манастира Подром на Црној Реци у Македонији који се налази у Државној библиотеци у Москви. Познато је, такође, да је рашки митрополит Силвестар у препису *Синтагме* Матије Властара из 1558. године унео и обрасце за писање синђелија по неким обрасцима из XIV века. Ђорђе Трифуновић, међутим, наводи да се „најбројнији и најзанимљивији обрасци налазе у једном зборнику из средине XVII века у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (број 46)“.¹⁶ Што се пак појединачних посланица српске средњовековне епистографије тиче, поменимо *Посланицу игуману Спиридону* Светог Саве (1234), *Писмо жупану Твртку* краља Милутина (1282–1285), *Писмо Дубровнику* кнеза Лазара (1388), *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића (1409), *Посланицу духовнику Никону* Јелене Балшић (1440), *Посланицу свештенику и доместику кир Исаји* Димитрија Кантакузина (средина осме деценије XV века), *Писмо султану Бајазиту* деспота Вука Гргуљевића Бранковића (1483), *Посланицу Гаврила Светогорца угарском краљу Јовану Запољи* (1533/34), *Две посланице хиландараца цару Ивану*

14 Трифуновић, исто, 43.

15 Бек Х. Г. 1967, 57.

16 Трифуновић 1974, 44.

Грозном (1550, 1558) и писмо кнегиње Јелене, жене војводе Матеје Бесарабе, исповеднику Дамаскину из 1648. године¹⁷ итд.

Српска средњовековна епистографија је дело образованих монаха и владара, што ће рећи да је настала на темељима и епистоларним обрасцима Светих отаца. У том смислу, Драгиша Бојовић истиче да се у Јефимијиним списима осећа утицај Јефрема Сирина, Симеона Новог Богослова, Симеона Метафраста и Јована Златоустог, а код деспота Стефана Лазаревића утицај Псеудо-Дионисија Ареопагита и Јефрема Сирина. Слични утицаји препознају се и у посланицама Јелене Балшић.¹⁸ Већ од средине XIII века јављају се преводи Светих отаца Јована Златоустог, Василија Великог, Григорија Богослова, Јефрема Сирина, Јована Лествичника и Јована Дамаскина. Зборници одабраних проповеди под називима *Златоструј* и *Маргарит* нудили су и српским писцима епистола обиље стилских (омилитичких) модела. Могло би се рећи да се првобитни библијски појам посланице и у српској црквеној књижевности преобратио у проповед (првобитно мисионарска и езотерична), а после и у нове облике: паренезу, омилију, тематску и догматску проповед и уметничку омилију. Оно што је у почетку називано апостолска проповед, у каснијим временима је названо апостолска омилија, а свеукупно се односило на проповед у основном значењу. Изворни реторичко-омилитички облик посланице као писма (писменог општења) у елементарном облику ипак је опстао и имао свој развојни пут, паралелан са омилитичким облицима.

У новијој српској историји, веома обимну преписку водили су Доситеј Обрадовић, Вук Стефановић Караџић и Петар Петровић Његош. Због своје обимности, а вероватно и због помањкања интересовања за епистоларну форму, ове преписке нису побудиле већу пажњу научне јавности. Поједини истраживачи трагали су у њима само за оним чињеницама које су биле релевантне за теме којима су се бавили. У класично реторичком и стилском погледу ова преписка је, рекосмо, остала непроучена. Чини нам се да су нешто већу пажњу истраживача привлачили стари епистолари, па тако можемо споменути чланке Војислава Јелића *О античкој и српској епистографији*, чланак под називом *Торорі ерiстплiкој у Писмовнику Атанасија Стојковића* и чланак *Традиција европске епистографије (Стојковић и Дарвар)*¹⁹. Разматрајући суштину Стојковићевог Епистолара, Јелић издваја неке, за нас битне појединости, најпре ону да Стојковић разликује двадесет основних врста писама, што несумњиво говори о развијености жанра почетком XIX века, а издваја и оне које се тичу стила и језика (језик у писмима треба да буде јасан, стилски дотеран, а мисли кратко изложене). Све ово, разуме се, иде у прилог тези да је писмо типичан реторички жанр који је у многим класификацијама био неоправдано изостављан. Интересантно је да Јелић, у разматрању Стојковићевог епистолара наглашава како овај аутор посебно издваја љубавна писма која „немају никаква правила“. Стојковић је очигледно још у оно време наслутио да су поједини реторички жанрови временом били подложни разградњи. Прихватањем те ауторске слободе, љубавно писмо се као реторички жанр свакако, на најбољи могући начин, приближило књижевности. Оно се отргло класичним реторичким узусима и на подручју стила и језика створило праве књижевне креације. О томе нам најречитије говоре они епистоларни романи у којима је љубав основна тематска нит, а писмо простор за необузdana осећања и песничку имагинацију. Ту пре свега мислимо на Ричардсонову *Памелу*, Русоову *Нову Елоизу* и Гетеов роман *Јади младога Вертера*.

17 Ђорђевић 2007, 14.

18 Бојовић 2003, 78.

19 Јелић, наведено дело.

Иако је и савремена реторика евидентно изгубила интересовање за писмо, епистолу (посланицу)²⁰, посланица још увек опстаје у богослужбеној пракси као део службе који обухвата читање апостолских посланица, док писмо у свакодневном општењу људи опстаје као чин административног општења или као застарео (несавремени вид) комуницирања, који је углавном заменило комуницирање посредством и-мејла и компјутерске мреже.

У лепој књижевности пак епистоларна форма је доживљавала свој преображај у оквиру епистоларног романа који је, рекосмо, особито био популаран у XVIII веку. Не смемо заборавити ни чињеницу да савремени романијери писмо, али и и-мејл преписку, често користе као облик документаре грађе који уметничком тексту обезбеђују аутентичност и непосредност. У неким српским историјским романима нашли су се делови српских средњовековних посланица.

Од појаве традиционалног (фиксног, а касније и бежичног) телефона смањила се потреба за писањем писама, а појавом мобилне телефоније СМС порука је заменила класично писмо изгубивши притом и форму и стил, а да кажемо и душу. Место писма у животу савременог човека додатно се изгубило развојем комуницирања посредством интернета, мобилних апликација и друштвених мрежа. Редуковани вокабулар и одсуство ортографије у тим порукама доказ су једног свеопштег осиромашења духа савременог човека, али и доказ помањкања слободног времена. Но, то је тек прича за нека нова истраживања.

Оно што нам као закључак следи на крају овог текста јесу чињенице да је епистолографија неоправдано изостављана из система реторичких жанрова, да је писмо као облик, како је било препознавано у ранијим вековима, нестало, а да су, као непотребни и анахрони, нестали и некадашњи епистолари. Та покретљивост и флуидност жанрова, разуме се, није никаква новина. Она је постојала и у ранијим временима, а као доказ нам може послужити и чињеница да просечно образовани савремени човек више не зна шта је пастирска еклога, мадригал или бугарштица.

Литература

Бек, Х. Г. (1967): *Путеви византијске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Бојовић, Д. (2003): *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*. Ниш, Косовска Митровица: Центар за црквене студије, Филозофски факултет.

Брајовић, Т. (1995): *Поетика жанра*. Београд: Народна књига – Алфа.

Веселинов, И. (1974): *Јован Стерија Поповић, Реторика*, Зборник историје књижевности САНУ, бр. 9, 1974. Београд: САНУ.

Ђорђевић, М. (2007): *Беседништво код Срба*. Ниш: Центар за црквене студије.

Јелић, В. (2001): *Античка и српска реторика*. Београд: Чигоја штампа.

Лешић, З. (2008): *Теорија књижевности*. Београд: Службени гласник.

Малетић, Ђ. (1858): *Реторика*, Београд, Правитељство књигопечатње Кнеж. српске

20 „Посланица се развила од обичног писма у прози. Римљани су их први почели писати у стиху, и то прије свега Хорације. То су обичне пјесме у којима се износе погледи на живот, друштво, умјетност. Облик посланице особито је био популаран у доба ренесансе. (...) Овај је књижевни род трајао до 19. стољећа, а онда се посве изгубио.“ (Никола Милићевић, *Појам лирскога и лирске пјесме*, у: „Увод у књижевност“, 368.)

- Нушић, Б. (2009): *Реторика*. Београд: Чигоја штампа.
- Петровић, С. (1995): *Реторика*. Београд: Савремена администрација.
- Петровић, Д. (1998): *Два епистологафа: Јелена Балшић и Епифаније Премудри*, у *Српска књижевност у доба деспотовине*, Дани српског духовног преображења, V, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Станојевић, О., Аврамовић, С. (2002): *Ars rhetorica – вештина беседништва*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Тодоров, Ц., Дикро, Ж. (2008): „Реторика и стилистика“, у: М. Радовић, *Књижевна реторика*. Београд: Службени гласник.
- Трифунковић, Ђ. (1974): *Азбучник српских средњовековних појмова*. Београд: Вук Караџић.
- Трифунковић, Ђ. (1967): *Књижевност у школи – Стара српска књижевност*. Београд: ИЗ Југославија.
- Трифунковић, Ђ. (1988): *Српске посланице шеснаестог века*. Крушевац: Багдала.
- Цисарж, Б., Маринковић, Ж. (1969): *Омилитика или теорија црквеног говорништва*, Београд: без имена издавача.
- Чубелић, Т. (1969): „Усмена народна књижевност – реторички облици“, у: *Увод у књижевност*, уредили Фран Петре и Здено Шкроб. Загреб: Знање.

Marko M. Djordjević

EPISTOLOGRAPHY AS RHETORICAL AND LITERARY GENRE

Epistolography has been long and unjustly omitted from the system of rhetorical genres. Based on the modern understanding of the so-called dynamic structures, epistle is seen as a rhetorical but, at the same time, as a literary genre. Although the contemporary rhetoric obviously lost interest in letters and epistles, epistles still persists in liturgical practice as part of a service that includes reading of apostolic letters, whereas letters have survived in daily communication with people, but as outdated (non-modern) communication or as an administrative act of communication.

In the *belles lettres*, epistolary form experienced its transformation within the epistolary novel in the eighteenth century, and contemporary novelists often use letter as a form of documentary material which secured authenticity and immediacy to the text. Letter has lost its traditional function in the life of modern man and communicating through the Internet and new media took over its role.